

biti smatrana apsolutnim pojmom — Canetti se stoga koncentrira na istraživanje preobrazbi nužnih za izvršenje moći (na ovoj razini, na kojoj je početni, u biti individualno-psihologijski, pristup uz minimum posredovanja moguće uzeti u obzir kao socijalno relevantan, njegova analiza pokazuje ponajviše; primjerice u opisivanju odnosa figure i maske te, naročito, totemizma koji se smatra paradigmatičkim za preobrazbenu bit moći). Socijalne konzekvencije funkcioniranja moći (u više-manje uobičajenu, sociologijskom postavu) iskazuju se kao pitanja o prestižu, društvenom rangu, ugledu, slavi itd. Završno je razmatranje ovog odjeljka posvećeno, naizgled nepripravljenoj, konstrukciji odnosa vlasti i paranoje, no eksplikacije ovog dijela samo — u konzekvencijama — ponavljaju početnu, disciplinarno promotreno: psihologijsku pristupnicu. Niz primjera (uzetih iz života afričkih kraljeva i njemačkih političara) ima pokazati intimnu povezanost paranoje i obavljanja moći — dapače: potkrijepiti tezu o paranoji kao radikaliziranu naličju funkcionerstva moći, kao o uvjerenju posjednika moći o njihovu apsolutnu subjektivitetu.

Epilog donosi, zapravo, klasičnu tezu o prijetnji kao poanti moći, bez koje mase — s čijom je analizom knjiga i započela — kao konstitutivnog protupola i nema. Canetti time zatvara tematski krug svojeg rada, ali ga, kao opći okvir razmatranja, sam ne tematizira. Njegove nosive teze nisu bitno originalne (premda su, u pravilu, originalno formulirane), ali su iznošene i dokumentirane manjrom kakvu (ni po apstraktnosti, niti po nonšalantnosti) politolozi, psiholozi, sociolozi i drugi eksperti ne dostižu. Riječ je o *izuzetnom outsideru* među suvremenim političkim i socijalnim teoreticima (kojima se ovom knjigom Canetti, na osebujan način, priključuje). Knjiga je, odista, podložna brojnim (prije svega metodičko-disciplinarnim) prigovorima, nedostaju joj uvid ili, pak, kritička recepcija u dio za ovaj problematički sklop nezaobilazne teorijske i empirijske literature (Le Bon, Ortega y Gasset, Lipmann, Neumann, Reich, Fromm, Freud, Riesman itd.), ali, s druge strane, autor rabi mnogo u dosadašnjim diskusijama o ovom problemu netematiziranog »materijala« literarnog, historijskog, socijalno-antropologijskog karaktera. *Masa i moć* daje, riječju, jasan i konzekventan, a izuzetno jasno i razumljivo napisan, pregled niza tema

bez čijeg je konzekventnog recipiranja nepojmljiva egzistencija čovjeka u suvremenom društvu kao ko-egzistencija. Šteta je, ipak, što ovo izdanje — u veoma dobrom prijevodu Jasenke Platinic — nije popraćeno i odgovarajućim komentarom koji bi potanko ispitao odnos originalnosti autorova pristupa i prisnosa stručne literature.

Zarko Puhovski

Recenzija.

UDK 32 : 1 + 340.12

Zbornik

Praksa i politika

Liber, Zagreb 1983.

U središte suvremenoga filozofijskog razmatranja ulaze, jamačno, pitanja o politici i praktičnoj filozofiji, odnosno pitanja o mogućnostima čovjekova praktičnog življenja i djelovanja u političkoj zajednici. Obnovljeno zanimanje za problematiku prakse i politike kao svojevrsnih oblika umnog djelovanja — što se danas javlja u posvemašnjim nastojanjima suvremenoga čovjeka da dospije »do 'budnog' ili svjesnog i odgovornog života i djelovanja« u specifičnim uvjetima modernoga znanstveno-tehničkog svijeta — zahvaća postupno i naše filozofske krugove.

Pritom, problematizirajući u prvom redu navlastitu povijesnu situaciju u odnosu spram mišljenja tradicije, razmatranja otvaraju i razlažu opća mješta i problemske sklopove pojma ljudske prakse i oblika zajedničkog života; zacijelo, to je pretpostavka razumijevanja suvremenosti.

Potvrdu i svjedočanstvo o stanju rasprave pruža na stanovit način zbornik radova *Praksa i politika*. Objelodanjen u biblioteci »Politička misao« kao treći nastavak edicije posvećene važnijim pitanjima suvremenosti, ovaj zbornik donosi priloge s filozofskog razgovora »Praksa i politika u suvremenom svijetu«, koji je 19. i 20. lipnja 1981. vođen na FPN u Zagrebu, te odabrana izlaganja s međunarodnoga postdiplom-

skog studija o Hegelovoj dijalektici i filozofiji prava, održana od 5. do 17. listopada 1981. u Dubrovniku.

Riječ je o zbirci instruktivnih razmatranja u kojima se istražuju raznovrsni kompleksi historijskih i aktualnih pitanja prakse i politike, sadržanih u dva tematski razdvojena dijela zbornika. U prvom i opsežnijem dijelu sabrani su tekstovi u kojima se tematizira Hegelova praktična filozofija, dok su u drugi dio uvršteni ostali prilogi sa spomenutoga filozofskog razgovora. Naznačeni problemski raspon seže od klasične i novovjekovne tradicije praktičke filozofije do suvremenoga poimanja fenomena prakse i politike, a težište raspravljanja počiva, dakako, na problematici Hegelove filozofije objektivnoga duha.

Bez pretenzije da se dade cjeloviti pregled razloženih shvaćanja i istraživanja valja ipak u kratkim crtama ukazati na sadržaj zbornika i značajnije teze i stavove pojedinih autora.

Prvi je dio zbornika osobito zanimljiv s obzirom na tematiziranje aktualnih problemskih sklopova Hegelova koncepta praktičke filozofije. U središtu suvremene diskusije Hegel se pojavljuje u sklopu obnavljanja interesa za praktičku filozofiju, prije svega stoga što njegova misao ima odlučno značenje za razumijevanje suvremenoga svijeta kao filozofija prekretnice i izvorišta suvremenosti. Naime, u njoj se — s obzirom na sustavno sažimanje povijesnih momenata zapadne filozofijske tradicije — rastvaraju utemeljujući povijesno-duhovni sklopovi naše epohe.

Koliko je suvremeno shvaćanje prakse i politike prožeto i određeno Hegelovim sintetičkim pokušajem posredovanja antičkoga i novovjekovnog principa dolazi do riječi u studiji pod osebujnim naslovom *Hegelova praktička filozofija i suvremeni svijet* priređivača zbornika Ante Pažanina. Polazeći od programa praktičke filozofije u širem značenju — što ga je postavio kasni Kant, a u modernom dobu ozbiljno tek i samo Hegel — Pažanin razlaže fundamentalne kategorije prakse i običajnosti te države i politike »kao njihova vrhunca u Hegela« (str. 26), nastojeći povući konzekvencije za naše razumijevanje prakse i politike u suvremenom svijetu. Pritom je naglasak stavljen na Hegelovo preuzimanje »supstancijalne običajnosti« iz klasične tradicije praktičke filozofije i izgradnju specifična pojma »svijeta« kao horizonta čovjekova praktičnog života.

Iz današnje se perspektive pokazuje da prevladavanje novovjekovna principa subjektivnosti i moralnosti ozbiljivanjem slobode i prava pojedinca u povijesno oblikovanoj »običajnoj supstancijalnosti«, odnosno u običajima i institucijama povijesnoga svijeta života, ne predstavlja naprosto dokidanje ili nijekanje čudo,rednosti i prava subjektivnosti, budući da Hegelov koncept običajne subjektivnosti — kako je naziva Pažanin — razvija i čudorednost i svijet. Otuda slijedi zaključak da *običajna supstancijalnost* predstavlja »takav razvitak subjektivnosti da ona prožme običaje i institucije postojećeg svijeta i da ona na taj način u običajnosti poprimi oblik koji je primjeren pojmu slobode — štoviše da sama subjektivnost postane 'apsolutni oblik i egzistentna zbiljnost supstancije« (str. 19).

O ukidanju principa moralnosti u običajnoj supstancijalnosti raspravlja u pojedinim aspektima Ludwig Siep u članku naslovljenom: *Što znači: »prevladavanje moralnosti u običajnosti« u Hegelovoj filozofiji prava?* U nastojanju da otkloni stanovite nesporazume prigovorâ i kritikâ, Siep tumači izvorne Hegelove stavove, obrazlažući da »prevladavanje moralnosti« valja pojmiti »diferenciranije nego što je to obično slučaj«. To, dakako, ne isključuje činjenicu da je »još mnogo toga problematično u Hegelovu prevladavanju moralnosti u običajnosti« (str. 46).

Tema filozofije države, koja je u Hegelovu sustavu pravne filozofije uvijek izazivala kontroverzije, predmet je razmatranja u članku Danila Pejovića *Poseban i opći interes u Hegelovu pojmu države*. Kroz nekoliko različitih stavaka Pejović u analizi ukazuje na filozofske pretpostavke Hegelova osebujna artikuliranja modela države, izvodeći usporedbe sa suvremenim razmatranjima o biti države. Taj stožerni problem filozofije države ne pripada prošlosti, nego je osnova sadašnjih rasprava o praksi i politici, naime »političko iskustvo države našega doba zacijelo... još uvijek stoji pred Hegelovim problemom i traži pravo rješenje sukoba interesa što ga postavlja sam bitak ljudske zajednice« (str. 59).

U prikazu »metodičkoga« *Razvoja pojma u Hegelovoj filozofiji prava* Hans Friedrich Fulda, nastavljajući ranija istraživanja posvećena tom »tipu teorije«, propituje postupak raščlanjivanja građe filozofije prava. Za ishodište razviđanja tog problema Fulda ne uzima eksplici-

ne Hegelove stavove o »razvoju pojma«, nego polazi od kritičkog suprotstavka »objektivnog i subjektivnog razvoja« u »dijalektičkoj shemi«, odnosno da se shema »spekulativno-logičkoga kategorijalnoga slijeda« primijeni na kategorijalni slijed filozofije prava; otklanjajući prigovore Iltinga, Hartmanna, Plamenatzja itd. Hegelovu »dijalektičkom« razvijanju pojma ozbiljenja prava, Fulda obrazlaže da se u Hegela ne radi o »stereotipnoj« predodžbi dijalektike koja svoju apstraktnu pojmovnu shemu nametne zbiljskom povijesnom procesu.

Nadalje, opsežan *Prilog Hegelovoj etici* Adriana Peperzaka — s velikim pretenzijama — donosi dosta priporočenih teza o Hegelovoj filozofiji morala i praktičkoj filozofiji uopće. Prije svega, kontroverzije izaziva Peperzakova tvrdnja — koju u raznim varijacijama provlači kroz cijelu studiju — kako, naime, filozofija prava »razvija onu ideju prava koja je u usporedbi sa svima faktički postojećim pravnim sustavima ideal« (str. 110). Argumenti kojima se utemeljuje ta postavka pokazuju, međutim, da Peperzak promašuje osnovnu intenciju Hegelova dijalektički ustrojena koncepta praktičke filozofije. Jer, niti Hegel »inzistira na zbilji toga ideala«, niti je previše nesretan zbog toga što »vrlo dobro zna kako se nijedna država njegova vremena ne podudara s njegovom slikom (istinske) države« (str. 110), ponajprije zato što nije riječ o koncipiranju idealne države, nego se radi o dijalektičkom razlaganju uobičajnoga svijeta života. Jednako se tako zadaća praktične filozofije ne iskazuje — kako to s pravom navodi Pažanin — »niti u kritiziranju niti u reformiranju, nego u razumijevanju i 'opravdanju' postojećih oblika, prava i institucija praktičnoga života« (str. 24).

Da Hegelova ideja nije tek puki »ideal«, pokazuje se u članku Branka Despota *Sloboda kao ideja*. Naime, ideja slobode koja sebe umno hoće jest »ono što uistinu jest«, te je na taj način — prema Despotovim izvedbama — »prinudena, da bi uistinu bila ona sama, pojaviti se kroz sebe kao ono što jest« (str. 130). Upravo pojavljivanje i samo-ozbiljivanje apsolutnoga duha jest pretpostavka i dokaz njegove opstojnosti; sam se pak opstanak ne daje ni a posteriori niti a priori dokazati, ali on ni ne treba nikakva dokaza, budući da je on kroz produktivno mišljenje, rad i

praksu duha svjetske povijesti svoje vlastito samodokazivanje (str. 138).

Uz pomoć Hegelove »objektivnoga duha« ukazuje na problematičnost ideje povijesnosti. Schmidt se trsi dokazati — polazeći od imanentne analize Hegelovih temeljnih stavova — da je »ipak povijest, koju je Hegel tako revno prizivao, odavno prešla preko njega. I historijske zablude su prevladane«, budući da, zapravo, povijest nije drugo nego »osmišljavanje besmislenoga« (str. 148). Međutim, pitanje je u kojem smo smislu i da li smo uopće »iskustvom postali zacijelo mudriji od Hegela«, barem kada je riječ o ideji povijesnosti.

Metodičko polazište Gorana Gretića u razmatranju *Filozofije apsolutnog i ideje filozofije prava* zaslužuje pažnju, prije svega, s obzirom na osnovnu nakanu propitivanja načina »primjene kategorija logike« na »područje konačnog duha, tj. prava, moralnosti i čudorednosti« (str. 151). Naime, veoma je prijeporan — koliko god i smion — Gretićev pokušaj određenja Hegelova primata ontologije, odnosno »supsumiranja« grade filozofije prava pod određene pojmove i kategorije logike. Izgradnja filozofije prava kao praktičke filozofije u njezinu osebujnom određenju protivi se tezi o »ozbiljenju ideje slobode« koje se zbiva pomoću ontološke »pojmovno dijalektičke sheme« (str. 151). Otuda je kontroverzan zaključak da se u *Filozofiji prava* »odražava isti logički sustav na razini pojma i stvarnosti koji je utemeljen i riješen u spekulativnoj filozofiji« (str. 155). Novija istraživanja iznose na vidjelo da taj »logički« sustav niti je »utemeljen i riješen u spekulativnoj filozofiji«, a niti se kao takav »odražava« u zbiljnosti; o tome, napokon, svjedoči sama struktura filozofije prava.

Članak Davora Rodina pod naslovom *Zašto govor 'Filozofije prava' nije uputstvo za djelovanje* polazi od postavke da Hegel pravno djelovanje izvodi iz logičkih struktura, ali s napomenom da se logika tu ne poima »kao transcendentno-ontološka pretpostavka prava i povijesti, već kao istinska zbilja prava i povijesti 'zato jer je egzistencija pojma, ili njegova predmetna vanjština ono unutrašnje samo« (str. 159). Međutim, kroz Marxovu kritiku apsolutne filozofije Rodin razlaže da je Hegel svoje »spekulativno« mišljenje utemeljio u zaboravu njegovih izvora. U tom smi-

slu, iz argumenata da govor filozofije niti upućuje, niti poziva na djelovanje. *Zvijezda prava i leđa u zračnom udaru* što je bilo pravedno» (str. 175); stoga ona nije uputstvo za djelovanje, nego samo »sjećanje na djelovanje«.

Razmatranje prakse i politike u drugom dijelu sveska rasvjetljuje probleme iz drugačijeg aspekta. Ponajprije se tematizira novovjekovni prijelom tradicije praktičke filozofije i konstituiranje znanosti odnosno »tehnike« politike u raspravi Danila N. Baste o tome *Kako je politika postala tehnika*. Preokret tradicionalnog shvaćanja politike Basta prikazuje kroz političku filozofiju Machiavellija — »najmodernijega od svih modernih mislilaca«, koji je »naš istinski savremenik« (str. 180).

Uspoređujući dva mislioca — Šang Janga i Machiavellija, koji pripadaju različitim filozofskim tradicijama, Eduard Kale tumači pojedine aspekte odnosa politike i ćudoređa u članku *Politika i ćudoređe — na primjeru Šang Janga i N. Machiavellija*. Načelno razdvajanje ćudoređa i politike, koje uvode ova dva filozofa, temelji se — kako smatra Kale — na zajedničkom »polazištu: da je zajednica presudnija od pojedinca, da je ljudska priroda zla i da je ćudoređe smetnja, da se prilike u svijetu mijenjaju (pa se i vladati mora u skladu izmijenjenih prilika), da nisu svi, nego samo pojedinci, pozvani da vode život zajednice, i druga« (str. 197).

Politika kao tehnika vladanja predmet je razmatranja i u članku Jovana Mirića *Politika — instrument ili prostor zajedničkog opstanka?* U pitanju o suvremenom određenju politike Mirić navodi da danas ne zadovoljavaju ni klasična politička doktrina, gdje je ideja dobra dana u samoj ljudskoj prirodi, niti teza moderne novovjekovne političke teorije da se pretpostavke dobrog života tek moraju izvanjski, »tehnički« osigurati. Naime, u tim se pristupima polazi od implicitne pretpostavke da je ljudska priroda »dana«, dok je »vanjska« priroda »zadana«. Međutim, pravo se rješenje navodno postiže tek pitanjem »o načinu povijesnog proizvodnje same ljudske prirode, o radu« (str. 206).

Rasvjetljujući povijesni kontekst suvremenih nastojanja da se u filozofski diskurs ponovo uvede Aristotelov pojam prakse, Damir Barbarić u *Napomenama uz pojam »praxis« u Aristotela prije*

svoga govori o osebnom filozofskom opredjeljenju »rehabilitacije praktične filozofije i uvođenja nove prakse« (str. 207). Barbarić iznosi pojedina određivanja izvorna pojma »praxis« — u razgraničenju od teorije i poiesisa — naglašavajući da je odlučan za razumijevanje cjelokupne Aristotelove »filozofije oko onog ljudskog« njegov temeljni stav iz *Politike*: život je praxis, ne poiesis (str. 209).

Primjeren svršetak i zaokruženje tematike zbornika pruža studija Zvonka Posavca s naslovom *Bit tehnike i mogućnosti obrata*. Razlaganjem Heideggerova spisa *Obrat Posavec* ukazuje na kasnu fazu »Heideggerova mišljenja u kojoj je on sve više zaokupljen sudbinom znanstveno-tehničkog svijeta, ugroženošću čovjeka i bića uopće u njemu i nadolaskom trajanja koje se odvojilo kako od svojeg porijekla tako i od svoje usmjerenosti prema cilju« (str. 218). Na tom se tragu ovdje istražuje određenje biti tehnike kao »postava« i vladavine »postava« u modernom svijetu.

Kratki ovaj ocrta sadržaja zbornika ukazuje na svu raznolikost problematike. Međutim, spomenutim raspravama ne samo da »nije iscrpljena naslovljena tema nego — kako kaže priređivač zbornika u Predgovoru — ona nije niti naznačena u svim svojim aspektima« (str. 5). Otuda jedino još valja primijetiti da su u pojedinim izlaganjima, za volju historijskih istraživanja i analiza prakse i politike, zapostavljeni aktualni aspekti naslovljene teme. A suvremena se pitanja praktičnoga i političkog života razlikuju kako od antičkog, tako i od novovjekovnog poimanja prakse i politike.

Na kraju, uz napomenu da se poticajna razmatranja ovoga zbornika objelodanjuju kao početak i uvod u »dublji i obuhvatniji razgovor«, treba kazati da se vrijednost zbirke *Praksa i politika* ne sastoji samo u tome što ona — kako je uvodno spomenuto — na stanovit način dokumentira raspravu o praktičkoj filozofiji na našem terenu, nego prije svega zato što se njome rastvaraju problemski sklopovi suvremenoga političkog opstanka.

Pavo Barišić